

Research Paper

A Philosophical Approach on Islamic Art: Past Potentials and Contemporary Challenges

Qodratullah Qorbani*¹ ¹ Professor of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran[10.22080/jre.2025.28074.1225](https://doi.org/10.22080/jre.2025.28074.1225)**Received:**

November 19, 2024

Accepted:

January 6, 2025

Available online:

February 15, 2025

Keywords:

Islamic Art, Sacredness, Transcendence, Western Modern Art, Quran, Efficiency

Abstract

Islamic art possesses significant inherent values, including its divine and revelatory origins, sacredness, transcendence, coherence of its elements, and its invitation to unity with God. Islamic art has also drawn upon the strengths of earlier artistic schools, combining them with Islamic teachings, which gives it a unique importance. A prominent feature of Islamic art is its expression of divine unity through linguistic methods such as symbolism, metaphors, allegories, and similar approaches. Hence, the historical authenticity of Islamic art can be analyzed within the framework of Islamic civilization. However, recent shifts in global discourse and the lagging progress of Islamic civilization in keeping pace with these changes have also resulted in the stagnation of Islamic art. Consequently, Islamic art faces challenges of obsolescence and inefficiency, failing to address the questions, needs, concerns, and problems of contemporary Muslim individuals. As a result, Islamic art today appears more as a cultural heritage from the past rather than an art form reflective of the present realities of Muslim societies. To overcome this crisis, Islamic art must focus on addressing the current questions and concerns of modern Muslims, leveraging the capabilities of Western modern art, and integrating art with other dimensions of contemporary life, including culture, politics, economy, religion, and particularly social issues.

***Corresponding Author:** Qodratullah Qorbani**Address:** Kharazmi University, Tehran, Iran**Email:** qodratullahqorbani@khu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Islamic art originates from divine inspiration and Islamic teachings. It embodies sacredness, transcendence, and unity with God, expressed through symbolic, metaphorical, and abstract forms. Drawing from ancient artistic traditions, it integrates them into an Islamic framework. Islamic art reflects divine unity and the pursuit of higher truths. It employs symbolism and metaphors to communicate spiritual realities, offering a pathway to transcendence. The Quran serves as a central influence, shaping the artistic forms and content. Islamic art, also, avoids direct representation of God or sacred figures, relying instead on geometric patterns, calligraphy, and architectural elements to convey divine order and harmony. This abstraction emphasizes unity within multiplicity, reflecting Islamic theological principles.

Therefore, some strengths of Islamic art are as follow: timelessness and universality, integration of spirituality with aesthetics, rich symbolic language rooted in Islamic metaphysics. Its limitations, however, can be considered in cases like: over-emphasis on abstraction and sacredness disconnects it from contemporary life, lack of adaptability to modern forms of art like cinema and theater, inability to address current social, political, and cultural issues.

Islamic art has struggled to evolve alongside modernity, remaining tied to historical forms. It has become more of a cultural artifact rather than a dynamic, living art form. The dominance of Western modern art, with its focus on individualism, social critique, and contemporary issues, has highlighted the stagnation of Islamic art. This paper advocates blending the spiritual values of traditional Islamic

art with modern artistic techniques and approaches. It suggests learning from Western modern art's ability to engage with social and cultural issues, while preserving the sacred essence of Islamic traditions.

2. Conclusion

The rich heritage of Islamic art deserves preservation and protection. While its historical value should not be overlooked, it is equally important not to rely solely on past traditions. Despite its past significance and effectiveness, Islamic art has lost its relevance in contemporary times, becoming more ornamental and ceremonial. On one hand, we have the valuable legacy of traditional Islamic art, and on the other, Western modern art, which has its own advantages and disadvantages.

The primary strength of Western modern art lies in its ability to address contemporary human questions, needs, concerns, and challenges while striving to resolve the spiritual crises of modern man. It also focuses on the complex dimensions of culture, politics, society, and religion, although its neglect of sacred elements remains a notable shortcoming. By adopting a socially engaged and critical approach—particularly through cinema—Western modern art effectively depicts public beliefs, superstitions, oppressive political systems, injustices, and the moral and spiritual crises of modern humanity. In contrast, Islamic art lacks such capabilities.

The greatest crisis facing Islamic art is its stagnation in the past, its disregard for the contemporary questions and concerns of Muslim societies, and its inability to artistically represent various aspects of modern life. The rational solution lies in paying attention to the realities of our time as framed by dominant Western

discourses. These realities encompass the questions, concerns, and challenges faced by contemporary individuals, which Western modern art effectively attempts to address. However, Islamic art must carve out its own path by critically rethinking its traditional approach, drawing inspiration from contemporary Western questions, and providing answers by blending the traditional heritage with insights from modern discourses. In other words, there is a need to rethink and create modern Islamic art through several essential steps:

1. **Critical Evaluation of Past Traditions:** Traditional approaches should be examined critically, and elements that are no longer relevant or hinder artistic innovation should be set aside. For example, excessive emphasis on sacredness, transcendence, and tradition should be balanced with an

acknowledgment of worldly matters as legitimate themes for Islamic art.

2. **Realistic and Critical Engagement with Modern Western Art:** modern western art should neither be fully accepted nor outright rejected. Instead, it should be analyzed critically to extract its positive and effective aspects. By combining these strengths with the latent values of Islamic artistic heritage, Islamic art can address contemporary human needs and enhance its relevance and dynamism.

By adopting this hybrid approach, Islamic art can become both responsive to modern challenges and faithful to its spiritual roots, ensuring its survival and evolution in a rapidly changing world.

References

- Burckhardt, Titus (1987), *Mirror of the Intellect*, Quinta Essentia.
- Burckhardt, Titus (2001), *Sacred Art in East and West; Its Principles and Methods*, Trans by Lord Northbourne, United States, World Wisdom.
- Carroll, Noel (2019), *Philosophy of Art: A Contemporary Introduction*, Routledge.
- Leaman, Oliver (2013), *Islamic Aesthetics*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Levinson, Jerrold (Edited) (2003), *The Oxford Handbook of Aesthetics*, Oxford University Press.
- Nasr, Seyyed Hossein (1987), *Islamic Art and Spirituality*, State University of New York, Albany.
- Schuon, Frithjof (1993), *the Transcendental Unity of Religions*, Quest Books.

علمی

تاملی فلسفی در هنر اسلامی، قابلیت‌های گذشته و مشکلات پیش‌رو

قدرت الله قربانی*

استاد گروه فلسفه، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

[10.22080/jre.2025.28074.1225](https://doi.org/10.22080/jre.2025.28074.1225)

چکیده

هنر اسلامی واجد ارزش‌های نهفته مهمی است، از جمله منشا وحیانی، الهی، تقدس و تعالی آن، انسجام عناصر به‌کار رفته، و دعوت به وحدت با خدا را می‌توان نام برد. بهره‌مندی هنر اسلامی از توانمندی‌های مکاتب هنری پیشین و تلفیق آنها با استفاده از آموزه‌های اسلامی نیز اهمیت خاصی دارد. بنابراین ویژگی برجسته هنر اسلامی بیان وحدت الهی از طریق به‌کارگیری روش‌های بیان زبانی از جمله نمادین، استعاره، تمثیلی و نظایر آن است. به همین دلیل می‌توان از اصالت تاریخی هنر اسلامی در چهارچوب تمدن اسلامی سخن گفت. اما تحولات اخیر گفتمان جهانی و عقب‌ماندگی تمدن اسلامی از چنین تحولاتی، موجب عقب‌ماندگی هنر اسلامی نیز شده است. براین اساس هنر اسلامی دچار مشکل عقب‌ماندگی و عدم کارایی شده است؛ به این معنا که از توجه به پرسش‌ها، نیازها، دغدغه‌ها و مشکلات انسان مسلمان معاصر غافل مانده است. به همین دلیل هنر اسلامی، بیشتر از اینکه هنر اکنون ملل مسلمان باشد، به میراث تمدنی گذشته مسلمانان تعلق دارد و با واقعیت‌های کنونی زندگی آنها تناسب چندانی ندارد. راه برون رفت از بحران هنر اسلامی، توجه به پرسش‌ها و دغدغه‌های کنونی انسان مسلمان، استفاده از قابلیت‌های هنر مدرن غربی، و پیوند هنر با دیگر مقولات زندگی انسان معاصر، از جمله فرهنگ، سیاست، اقتصاد، دین و بویژه مسائل اجتماعی و نهایتاً تلفیق توانمندی‌های نهفته هنر اسلامی با قابلیت‌های کنونی هنر غربی برای پاسخ‌گویی به نیازهای هنری انسان مسلمان معاصر است.

تاریخ دریافت:

۲۹ آبان ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۷ دی ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۷ بهمن ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

هنر اسلامی، تقدس، تعالی، هنر مدرن غربی، قرآن، کارایی

* نویسنده مسئول: قدرت الله قربانی

آدرس: دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

ایمیل: godratullahqorbani@khu.ac.ir

۱ مقدمه

مسلمانان طی قرون گذشته، ظهور هنر اسلامی در ابعاد گسترده آن است.

به واسطه منشا دینی و الهی هنر اسلامی، برخی متفکران در مکتب سنت‌گرایی اوصاف خاصی را برای آن تعریف کرده‌اند، از جمله اینکه هنر اسلامی، هنری مقدس و متعالی، و دارای جنبه وحدت‌گرایانه، دارای انسجام عناصر و محتوای آن، خلاقیت‌زا، بازتولید کننده حس زیبایی، القا کننده حس معنا، و دارای جنبه حکایتگری نمادین است. اگرچه برخی از این مولفه‌ها برگرفته از مکتب‌های هنری دیگر است، اما در بازتولید خود درون سنت هنری اسلامی ویژگی خاصی یافته است. به این موارد می‌توان ویژگی‌های فرازمانی و فرامکانی بودن هنر اسلامی را نیز افزود، به این معنا که پیام آن در قالب زمان و مکان خاصی نمی‌گنجد. ویژگی کلی مولفه‌های هنر اسلامی سخن گفتن از خدا و زیبایی وحدت‌گرایانه او با زبان بشری است که موجب به‌کارگیری انواع روش‌های زبانی، مانند نماد، تمثیل، حکایت، روایت، استعاره و نظایر آن می‌گردد. همچنین توجه به خدا به‌عنوان امر مقدس و تلاش برای رسیدن به آن هم، در هنر اسلامی نقش اساسی دارد. جنبه وحدت‌گرایانه هنر اسلامی و بیان آن با زبان هندسی و ریاضیاتی موجب انسجام‌بخشی خاص این هنر شده است. همچنین از آنجاکه همه تلاش هنرمند مسلمان روایت از امر مقدس با بیان تمثیلی و سمبلیک است، به زندگی ما معنای متعالی خاصی را القا می‌کند، گویی از ما دعوت می‌کند از جهان خاکی جدا شویم تا به ساحت عالم معنوی قدس وارد گردیم. به عبارت دیگر، هنر اسلامی بیان و تقلید سمبلیک حقیقت متعالی به زبان بشری است، در حالیکه آن حقیقت در قالب متعالی‌اش بیان‌ناشدنی و فهم‌ناپذیر است. پس هنر اسلامی تلاشی برای درک زیبایی‌شناسانه امر قدسی نامتناهی فهم‌ناپذیر به روش‌های مختلف هنری است. نهایتاً اینکه تنوع روش‌های بیان معنای متعالی در هنر اسلامی شگفت‌انگیز است، مواردی چون شعر، موسیقی، مینیاتور، خوشنویسی، نقاشی، تهذیب، تلاوت قرآن، مجسمه‌سازی و نظایر آن

هنر اسلامی دارای تاریخ طولانی خاص خویش است و توانسته در جوامع مختلف ملل مسلمان طی قرون گذشته تجلیات مختلف داشته و موجب تولیدات هنری شگفت‌انگیزی شده است. قطعاً ریشه‌یابی هنر اسلامی به ماهیت آموزه‌های اسلامی مرتبط است که هنر از اوصاف آن است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دین اسلام بُعد هنری آن است؛ اگر بتوان برای اسلام بعنوان دین خاتم ابعاد مختلف اعتقادی، اخلاقی، عبادی-مناسکی، روایی-اسطوره‌ای، تجربی، حقوقی-اجتماعی، و مادی در نظر گرفت، هنر در بیشتر ابعاد آن به‌ویژه ابعادی چون روایی-اسطوره‌ای، مناسکی و مادی حضور پررنگی دارد. در واقع، بُعد هنری، از ویژگی‌های مهم دین اسلام است تا آنجاکه به نظر می‌رسد بدون به‌کارگیری زبان هنری بیان پیام این دین توفیق‌چندانی نداشته باشد. به همین دلیل می‌توان ادعا کرد که از مهم‌ترین اوصاف قرآن، به‌عنوان زبان وحی، زبان هنری و زیبایی-شناسانه آن است. اگرچه هنر دوره باستان، به تمدن‌های پیش از اسلام هم برمی‌گردد، اما با ظهور دین اسلام و تجلی ابعاد هنری آن در شاخه‌های مختلف آن، می‌توان از ماهیت مستقل هنر اسلامی سخن گفت، که البته بسته به شرایط مختلف ملل مسلمان و ذوقیات آنها تجلی‌های مختلفی داشته است. اگر تعریف فیلسوفانی چون افلاطون از هنر به تقلید از حقیقت، یا تعریف ارسطو به تقلید از طبیعت را بپذیریم، به نظر می‌رسد بتوان گفت ماهیت هنر اسلامی نیز تصویرسازی نمادین، استعاری و تمثیلی حقایق دینی در قالب زبان هنری است، که این‌گونه تصویرسازی امکان سلوک معنوی و سفر به سوی عالم معنا را برای هنرمند مسلمان فراهم می‌سازد (ریخته‌گران، ۱۳۷۰، ص ۱۰-۱۲). خلاصه اینکه هنر اسلامی واقعیتی تاریخی و نقش بسته بر پیشانی تمدن اسلامی است که انکار آن موجب انکار هویت تمدن اسلامی است. این سخن به این معناست که از اوصاف ذاتی تمدن اسلامی

که راه برون‌رفت از بحران هنر اسلامی چیست؟ یعنی برای بازتولید هنر اسلامی مدرن، بایستی چه مولفه‌هایی از هنر اسلامی سنتی و چه متغیرهایی از هنر مدرن غربی را باهم تلفیق کرد، تا بتوان هنری اسلامی و در عین حال کارآمد و کاربردی داشت؟

۲ اوصاف هنر اسلامی

سنت‌گرایان و اندیشمندانی که با هنر اسلامی سروکار دارند در توصیف آن اوصاف مختلفی را برای آن برشمرده‌اند که در مقدمه این تحقیق به‌طور مختصر به آنها اشاره شد. در اینجا با تفصیل بیشتری این اوصاف مورد بررسی قرار خواهد گرفت تا وجوه برجستگی، مشابهت و تفاوت آن از دیگر مکاتب هنری مورد بازشناسی قرار گیرد. البته مقدم بر برشمردن اوصاف هنر اسلامی، لازم هست توضیح داده شود که تلقی‌های مختلف و تعاریف متنوعی از آن بین اندیشمندان وجود دارد که نوع هر تلقی می‌تواند اوصاف خاصی را برای هنر اسلامی در نظر گیرد. برخی متفکران هنر اسلامی را هنر شکل گرفته در جوامع اسلامی می‌دانند. ازسویی، عده‌ای از اندیشمندان، هنر اسلامی را حاصل تلفیق هنر بیزانس، مصری، ایرانی، چینی و تمدن‌های دیگر تعریف می‌کنند. از نظر برخی متفکران، بهره‌مندی هنر اسلامی از عناصر بیزانسی، ایرانی و رومی بدیهی است، اما مولفه‌ها و پایه‌های دینی آن موجب شده تا این عناصر متباین در ترکیبی واحد جمع گردند و هویت مشخصی یابند که می‌توان از آن به هنر اسلامی تعبیر کرد (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۶۵). همچنین امکان تعریف هنر اسلامی به هنر سرزمین‌های اسلامی یا مسلمانان وجود دارد که نشان دهنده اهمیت متغیر جغرافیایی ملل اسلامی یا تلاش مسلمانان در هویت‌بخشی به هنر اسلامی است. برخی اندیشمندان نیز تعریف هنر اسلامی را، به هنری که انتقال دهنده مضامین الهی و اسلامی است، دارای اهمیت خاص خود می‌دانند (رهنورد، ۱۳۷۸، ص ۱۶). برخی نیز معتقدند اگرچه هنر اسلامی حاصل خلاقیت هنرمندان مسلمان است، اما درواقع آن بازتاب حسن فعلی و فاعلی در منظر

نشان دهنده تنوع روش‌های بیان ابعاد ارزش‌مند و فاخر هنر اسلامی است.

با وجود همه مولفه‌های متعالی مذکور، هنر اسلامی از برخی ضعف‌ها و عقب ماندگی‌ها، به‌ویژه در مقایسه با هنر سکولار مدرن غربی، رنج می‌برد. اول اینکه هنر اسلامی بیش از حد انتزاعی است و مفاهیم انتزاعی آن با واقعیات زندگی روزمره انسان معاصر ارتباط چندانی ندارد. دوم اینکه هنر اسلامی هنوز نیز نتوانسته است رویکرد جدیدی را انتخاب کند که ابعاد مختلف زندگی اجتماعی بشر امروز را به زبان هنری بیان کند. به همین دلیل در هنر اسلامی نمی‌توان از هنر سینما یا تئاتر به معنای معاصر آن سخن گفت. سوم اینکه هنر اسلامی همراه با رشد ابعاد مختلف زندگی انسان مسلمان، رشد لازم را نداشته است؛ بلکه بیشتر تکرار همان سنت هنری گذشته است. در واقع مشکل اصلی هنر اسلامی نگاه اغراق‌آمیز به افق آسمان و لاهوت و غفلت از اهمیت زندگی زمینی انسانهاست، یا غرق شدن در امر مقدس و ندیدن امر دنیوی است. به همین دلیل هنر اسلامی کنونی قادر نیست ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی چون عدالت، آزادی، ایثار، تعاون، نقادی، و نظایر آن را به زبان هنری ترسیم کند. همچنین زیبایی خود طبیعت و زندگی اجتماعی انسان در قالب الگوی کنونی هنر اسلامی چندان قابل بیان نیست. برای نمونه اتخاذ رویکرد انتقادی به حوزه‌های مختلف زندگی انسان، مانند قلمرو سیاست، دین، فرهنگ، علم و نظایر آن از طریق هنر اسلامی، به‌جز زبان شعر در دیگر شاخه‌های آن، تقریباً ممکن نیست. مشکل دیگر بیشتر شاخه‌های هنر اسلامی جنبه تزئینی و نمایشی آن به‌عنوان یک اثر فاخر است درحالی‌که ارزش هنر به کاربرد آن در متن زندگی انسان برای فهم واقعیت‌ها و رسیدن به ایدئال‌هاست.

در این تحقیق تلاش می‌شود با ارجاع به نظرات برخی سنت‌گرایان، ضمن بیان اوصاف کلی هنر اسلامی، که بیانگر ارزش خاص آن است، با توجه به نقاط قوت و برجسته هنر مدرن غربی، بررسی شود

تاکید دارند که تلاش هنر اسلامی در بازگویی حقیقت الهی، دلیل تقدس آن است. در واقع پیوند هنر اسلامی با جهان بینی توحیدی اسلام، موجب توجه خاص هنر اسلامی به خدا به عنوان منشا امر مقدس و دیگر امور مقدس شده است. در این زمینه، به گفته بوروکهارت، هدف غایی هنر سنتی و قدسی، نه برانگیختن احساس، بلکه نمایاندن حقایق فرامادی است و برخوردار از اصل ملکوتی و ساحت جاویدان به مخاطبان است (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۸۴). به گفته سید حسین نصر، امر قدسی از تجلی اعجازگونه امر روحانی در عالم مادی و آسمان در زمین حکایت می کند؛ آن طنینی غیبی است که انسان خاکی را به منشا الهی خویش متذکر می گردد (نصر، ۱۳۷۸، ص ۶۰). انسان نسبت به امر قدسی احساسی آکنده از لذت و خشیت دارد که سراسر وجود او را لبریز می نماید و شاید لحظاتی او را از این عالم مادی جدا سازد و احساس تعالی را در او برمی انگیزد، البته دلیل آن واضح است، زیرا امر قدسی ریشه در الوهیت دارد، الوهیتی که انسان با تماشای موارد مقدس در پی وحدت با آن برمی آید. این موارد نشان می دهد که ماهیت هنر اسلامی و مقدس تلاش برای اتصال به عالم بالاست، یعنی نگاه انسان هنرمند مسلمان به حقایق و امور مقدس و متعالی ورای جهان طبیعت است. براین اساس می توان با نظریه تقسیم هنرها به گونه هنرهای زمینی و آسمانی، هنر اسلامی را از گونه هنرهای آسمانی دانست که در آن هنرمند آرزوی نیل به امور مقدس را دارد. با این ملاحظه می توان هنر اسلامی را به هنری که حاکی از تجلی عوالم برتر در ساحت های نفسانی و دینی است، تعریف کرد (نصر، ۱۳۸۰، ص ۱۳۵، ۱۴۴). بورکهارت با پرداختن به شکل هنر اسلامی به جستجوی ماهیت نیرویی می پردازد که عناصر گوناگون هنر اسلامی را تشکیل می دهد و به دنبال کشف عامل وحدت و یگانگی در هنر اسلامی برمی آید. وی با تامل در روح و محتوای باطنی اسلام، یعنی توحید، به دنبال چگونگی تظاهر مبانی و اصول دین اسلام در هنر و صنعت مسلمانان از معماری و مینیاتور تا صنایع و حرفه ها و حتی آداب لباس

توحیدی است. با نظر به چنین تعریفها و تلقی های، به نظر می رسد مهم ترین ویژگی هنر اسلامی نشأت گرفتن آن از آموزه های اسلامی است، حتی اگر بتوان در آن اثرات برخی مکاتب هنری دیگر را هم یافت. پس، هنر اسلامی، هنری است که در سرزمین های اسلامی بر اثر تاثیرگذاری آموزه های اسلامی توسط مسلمانان بازتولید گردید.

۲،۱ ریشه الهی و وحیانی و قرآنی

از مهم ترین اوصاف هنر اسلامی، ریشه قرآنی و وحیانی آن است. براین اساس می توان در مقام تعریف، هنر اسلامی را به هنر برگرفته از آموزه های قرآن، به ویژه جنبه توحیدی آن تعریف کرد. در واقع، پیوند بین هنر اسلامی و قرآن، نه در ظاهر قرآن، بلکه در حقیقت آن نهفته است که صورتی فراصورت دارد و در باور به توحید و فحوای شهودی آن ریشه دارد (Burkhardt, 1987, p245). در واقع، قرآن نقش محوری در بروز جلوه های هنری ایفا کرده است، زیرا این کتاب وحیانی تجلی و تجسد الهی در اسلام است (Schoun, 1993, p39). پس مشاهده تنوع پیچیده آیات قرآن در زمینه های مختلف، و همچنین زبان خاص هنری قرآن در بیان حقایق مختلف جهان، به طور طبیعی موجب پیدایش هنری اسلامی گردید که کاملاً ریشه قرآنی دارد. چنین هنری هم در اشکال ظاهری آن، مانند کتابت قرآن و قرائت آن و هم بیان محتوای نظام اعتقادات اسلامی ریشه قرآنی دارد. به همین دلیل، به جرات می توان مدعی شد که قرآن هم به لحاظ ظاهر آن و هم محتوایش مهم ترین عامل الهام بخش هنر اسلامی بوده است. دلیل این الهام بخشی قرآن سبک بیانی معجزه گونه آن و ظهور تلاوت خاص از آیات قرآنی طی قرون گذشته است. همچنین ظهور خوشنویسی در جهان اسلام کاملاً در ادبیات قرآنی ریشه دارد که یکی از مظاهر بزرگ هنر اسلامی است.

۲،۲ ریشه در تقدس و تعالی

از ویژگی های برجسته هنر اسلامی ریشه قدسی و متعالی آن است. در این زمینه متفکران سنت گرا

معنوی و مابعدالطبیعی اسلام می‌دانند، به‌گونه‌ای که ارتباط با تعالیم وحیانی، این هنر را از دیگر هنرها متمایز ساخته است. از دیدگاه آنان، آموزه‌های وحیانی، زبان صوری و محتوای خاصی به هنر اسلامی بخشیده است و با طرح مبانی و ایده‌های دینی، که جاویدان و ابدی هستند، قلمرو و چارچوبه هنر را تعیین نموده است. از دید بورکهارت، هنر قدسی بالاترین مرتبه هنری در آیین‌نامه‌های سنتی است و نمی‌توان آن را درباره هر اثر هنری، که واجد موضوعی مذهبی است به‌کار برد، چون هنر اساسا صورت است، اما مقدس امری مربوط به عالم اسماء و صفات حق است. پس برای اینکه بتوان هنری را مقدس نامید، صرف انتخاب موضوع کفایت نمی‌کند، بلکه باید زبان صوری آن هنر بر حقیقتی روحانی استوار باشد (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۹). براین اساس، هنر اسلامی صرفا برآمده از احساسات و عواطف دینی نیست، بلکه مبتنی بر شهود عقلی و حکمت الهی است و آن، معنا و محتوای هنر اسلامی را تعیین می‌کند. از نظر آنان، با وفاداری به اصول و تعالیمی وحیانی و نبوی، که از آن به سنت تعبیر می‌کنند، خلاقیت‌هایی مبتنی بر رمز و تمثیل، در انسان شکل می‌گیرد، که از جمله آنها در هنرهای اسلامی می‌توان به معماری، مینیاتور، خوشنویسی، تلاوت قرآن و دیگر هنرهای سنتی اشاره کرد.

۲،۴ زبان رمزی، استعاری و نمادین

از ویژگی‌های برجسته هنر اسلامی به‌کارگیری وسیع و متنوع زبان رمزی، استعاری و نمادین است. اهمیت این مساله از یک‌سو به نقش اولیه قرآن در استفاده از سبک‌های مختلف زبانی است که از جمله آنها می‌توان به زبان نمادین، استعاری، تمثیلی، روایی و نظایر آن اشاره داشت. تقسیم مهم آیات قرآن به آیات محکم و متشابه، مهم‌ترین دلیل اهمیت پیام وحی و سطح ادراک مخاطبان است. از سوی دیگر به ضرورت استفاده از زبانی مناسب برای بیان وحدت و تعالی الهی به انسان مربوط است، تعالی و وحدتی که درک عمق آن از طریق بیان زبان معمولی میسر نیست. در واقع لامتناهی و اطلاق

پوشیدن آنان برمی‌آید و جوهر هنر اسلامی را در اصل توحید، یعنی تسلیم در برابر یگانگی خدا و شهود حاصل از آن می‌داند.

خلاصه اینکه تمرکز بر امر مقدس و تلاش همه جانبه برای نیل به ساحت عالم قدس، از ویژگی‌های برجسته هنر اسلامی طی قرون گذشته است.

۲،۳ ریشه در سنت

منظور از اینکه هنر اسلامی در سنت گذشته ریشه دارد آن است که هنری است ریشه‌دار در سنت حکمی، دینی و عرفانی نسل‌های گذشته. در واقع فهم درست هنر اسلامی زمانی میسر است که سنت‌گرایی را به‌عنوان مکتبی الهی و مابعدالطبیعی مورد توجه قرار دهیم و معنای دقیق سنت را در درون آن بفهمیم. باید توجه داشت که هنر یکی از مهم‌ترین و سراسرترین تجلیات برای معرفی سنت است (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۱۹۱)؛ و اینکه سنت واجد قوه‌ای سیری است که از دیرباز برجای مانده و سینه به سینه نقل شده است و بر کل هر تمدنی حتی صنایع و حرفه‌هایی که رابطه‌ای با هیچ خصیصه قدسی ندارند اثر می‌گذارد (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۹). از اوصاف سنت از منظر سنت‌گرایان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱. سنت دارای منشا الوهی و آسمانی است و از سنخ امور بشری و زمینی نیست؛ ۲. سنت حاوی حقایقی واحد، ازلی و ابدی است، حقایقی متافیزیکی که تنها با تعقل شهودی به فهم در می‌آیند؛ ۳. این حقایق واحد تجلیات گوناگون و متکثر دارند؛ ۴. سنت زنده است و قابلیت ایجاد تغییر و تبدیل در مخاطبان خود را دارد؛ ۵. سنت امری فراگیر است و همه وجوه زندگی بشر را دربرمی‌گیرد (نصر، ۱۳۸۰، ص ۱۴۶-۱۴۷).

پس اهمیت رابطه سنت و هنر مقدس، به این صورت است که سنت را واجد قوه‌ای سیری می‌بیند که بر هنر هر تمدنی حتی صنایع و حرفه‌هایی که خصیصه قدسی ندارند اثر می‌گذارد. براین اساس، سنت‌گرایان در بررسی هنر اسلامی، ویژگی منحصر بفرد ماهیت هنر اسلامی را ارتباطش با حقیقت

می‌یابد (Burckhardt, 1976, p 73-85). پس هنر اسلامی صرفاً استدلالی نیست و از تمثیل‌های انتزاعی برای تجسم توحید مدد می‌گیرد که فقط با توسل به احکام سلبی و از طریق طرح‌های هندسی می‌توان در عالم مادی به آن اشاره کرد (Nasr, 1987, p18).

این‌طور به نظر می‌رسد که مطابق نظر سنت-گرایان، رمزی و نمادین یا استعاره‌ی بودن هنر اسلامی به آن قابلیت‌های بخشیده‌ی تا در تنوع گسترده خود بهتر بتواند پیام دینی و مقدس خود را بیان کند. وقتی به پیچیدگی و زیبایی کاشی‌کاری‌های مساجد، مقرنس‌ها، خطوط زیبای قرآن، معماری شگفت‌انگیز مساجد و بناهای اسلامی و نظایر آن می‌نگریم اهمیت کارکرد زبان استعاره‌ی، رمزی و نمادین بیشتر آشکار می‌گردد.

۲/۵ ارتباط صورت و ماده

هنر اسلامی در اشکال متنوع خود دارای صورت و ماده جدای از هم است که بین آنها ارتباط درونی متقابل وجود دارد. در اشکال مختلف هنر اسلامی، صورت‌های متکثر روایت‌گر وحدت نهفته و پنهان هستند. صورت‌ها معانی متعال و مقدس را با زبان رمز و نمادین بیان می‌کنند. براین اساس بیشتر سنت-گرایان تاکید می‌ورزند که زبان صوری هنر اسلامی، براساس آموزه‌های عرفانی و اعتقادی شکل گرفته است. آنان معتقدند فرم، بیان محتوی نیست، بلکه این محتوی است که فرم را ایجاد می‌کند (شمیسا، ۱۳۸۵، ص ۱۹۱). از دید آنان، هنر اسلامی تداومی است از صورت به آیت، و آیت به وحدانیتی پایدار که در آن نقش‌مایه‌ها رنگ باخته، انگاره‌ها نقش می‌گیرند. در هنر اسلامی، فرم، محتوا و رسانه فرع حکمت‌اند و چون وحدت در کثرت روایت یگانگی باری تعالی است (مهدوی نژاد، ۱۳۸۱، ص ۲۹). ماده هنر اسلامی، نماد و رمزی از صورت، محتوا و حقیقت آن است و هنر سنتی و مقدس در اسلام بیش از هر چیزی بیانگر واقعیت و حیانی و آسمانی اسلام و ساختار و شکل‌گیری آنها الهام گرفته از آموزه‌های قرآنی است (Nasr, 1999, p144). در هنر اسلامی با

نامحدود الهی، هنرمند مسلمان را بر آن می‌دارد تا زبان غیرمستقیم رمزی، استعاره‌ی، تمثیلی و نمادین را برای بیان بی‌کرانگی آن انتخاب کند. پس هنر مقدس نمادین است، بنابراین با زبان کنایه و اشاره سخن می‌گوید، زیرا هدف حقیقی آن قابل بیان نیست، چراکه ریشه و اصل آسمانی دارد و بازتاب حقایق عالم ماوراست. هنر مقدس در مجموع، آفرینش (صنع الهی) را به زبان تمثیل بیان می‌کند و از این‌رو، ماهیت عالم را به‌طور نمادین نشان می‌دهد و بدین‌گونه روح انسان را از قید تعلق به واقعیات ناپایدار می‌رهاند. می‌توان گفت درک هر هنر مقدس، بر شناخت صورت‌ها یا بر درک نمادگرایی نهفته در صورت‌ها مبتنی است. نماد صرفاً نشانه‌ای قراردادی نیست، بلکه مظهر صورت مثالی خود رمز است. طبق گفته کوماراسوامی، نماد در معنایی مشخص، همان چیزی است که نشان می‌دهد، به همین سبب نمادگرایی سنتی هرگز عاری از حقیقت نیست، چراکه براساس بینشی روحانی از عالم، زیبایی چیزی، جز وضوح لایه‌های وجودی آن چیز نیست (Burckhardt, 2001, p 12-14).

با این ملاحظات است که از دید بورکهارت، معنی اصلی رمز با حقیقت وجود و حکمت ارتباط دارد. رمز یکی از راه‌ها و در عین حال بهترین وسیله ابلاغ حقایق بنیادی حکمت است. از نگاه او، هنر مقدس مبتنی بر دانش و شناخت صورت‌هایی است که مبتنی بر آیین رمزی و ملازم با این صورت‌هاست. هدف نهایی هنر مقدس فراخوانی و یادآوری احساسات یا انتقال تأثرات نیست، بلکه رمز است و به همین دلیل غیر از وسایل اولیه و ساده و اصلی-اش به چیز دیگری نیاز ندارد. همچنین به دلیل اینکه الگوهای هنر مقدس بازتاب واقعیات ماورای صورت است، که همه ریشه و اصل آسمانی دارند، زبان عادی از وصف آن عاجز است و به همین دلیل به زبان تمثیل بیان می‌شود. اشکال خاص هندسی به‌کار رفته در هنر اسلامی هرکدام معنایی نمادین دارند و در کل بیانگر توحید اسلامی و فرایند آفرینش از واحد هستند که به اشکال گوناگون تنوع و تکثر

نمودار وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در جهان و زیربنای هر نوع فکر و عمل در اسلام است.

استفاده از زبان هندسه و اعداد در عین حال معرفی کننده وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در هنر اسلامی است. از مهم ترین خصیصه های هنر قدسی اسلامی تجلی وحدت الهی در جهان و نظم عالم است. وحدت در هماهنگی و انسجام عالم کثرت و در نظم و توازن آن انعکاس یافته است و جمال حاوی همه این جهات است. استنتاج وحدت از جمال عالم عین حکمت است. بدین جهت تفکر اسلامی ضرورتاً معتقد به پیوند میان هنر و حکمت است. از نظر فریتهوف شووان، هنر تعین بخشیدن به زیبایی است. عناصر زیبایی، اعم از اینکه سمعی یا بصری باشند، پویا و یا ایستا باشند، تنها مفرح نیستند، بلکه بیش از هر چیز، حقیقی اند و فرح-انگیزی آنها از حقیقت آنها نشأت می گیرد. ضمن اینکه زیبایی در معنویت نقشی اساسی ایفا می کند و برای شخص ژرف اندیش، زیبایی موجب به معنای یاد آوردن عالم معنا است. از دید سنت گرایان، مبدا الهی، مطلق است و با وجود اطلاق خود، نامتناهی و نیز دارای کمال و زیبایی. زیبایی، وصف کمال نظم، قاعده و رمز و راز است. پس در منعکس ساختن مطلق، نحوه ای از نظام و قاعده را به وجود می آورد و در منعکس ساختن نامتناهی، نحوه ای از رمز و راز را ایجاد می کند. بنابراین هنر مقدس با رمز و راز از یک سو، و نظم و قاعده از سوی دیگر سروکار دارد (شووان، ۱۳۸۲، ص ۱۶).

این قابلیت هنر اسلامی موجب عدم استفاده آن از شمایل نگاری شده است، زیرا امتناع تصویرپردازی از خدا و امور مقدس، به جای امکان به کارگیری هندسه مقدس را برای بیان عظمت موجودات مقدس فراهم ساخته است. نفی شمایل نگاری به-عنوان یکی از مهم ترین وجوه هنر اسلامی برآمده از توحید و تنزیه حق تعالی در اندیشه اسلامی است (Burckhardt, 1976, p 40-42). در واقع، آنچه در مناسک و هنر اسلامی اولویت دارد شهادت به وحدانیت خداست و این شعار هرگونه عینیت تراشی

حالتی سروکار داریم که جنبه های ظاهری محدود و فارغ از کثرت است و از طرف دیگر کثرتی است که فارغ از هر جنبه ظاهری تداعی گر ماهیتی لایتناهی است. در همین راستا همیشه باید عنصری از مطلق بودن با بی کرانگی همراه باشد. خلاصه اینکه صورت متنوع آثار هنری نماینده محتوای معنوی هستند که در پس چنین آثاری نهفته است.

۲،۶ انسجام هندسی

اهمیت وجود نوعی هندسه مقدس در هنر اسلامی، که سازگار با نمایش واقعیات عالم باشد، و وجود صور هندسی، که پایه رمز و دارای جنبه کیفی هستند، قابل توجه است. در واقع از شگفتی های هنر اسلامی در شاخه های مختلف آن، به کارگیری هندسه پیچیده، هماهنگ و منسجم است که در ساختمان مساجد، مقابر، معماری های بناهای اسلامی و حتی اشیاء هنری دیده می شود. در این زمینه، کاربرد اشکالی دوبعدی مثل مربع و دایره و اشکال سه بعدی مانند مکعب و کره در معماری اسلامی نوعی تمثیل زمین به آسمان است. حرکت-هایی که در طرح های اسلیمی و نقش های هندسی کاشی کاری ها و مقرنس ها و مشبک ها وجود دارد، همه اشاره به حقایق رمزی دارند که اعلا ترین اشکال رمزی در بناهای مذهبی مانند مساجد به کار رفته است (بورکهارت، ۱۳۷۶، ص ۸۵). بورکهارت مقرنس-کاری را پدیده ای بسیار ویژه از معماری اسلامی و وسیله ای برای انتقال بار گنبد یا دایره بر محوری مربع شکل می داند که در واقع معرف نهاد حساب شده ای از کهکشان نسبت به زمین است. او اظهار می کند که مقرنس های کندوار است که گنبد را به تکیه گاه چهارگوش آن پیوند می دهد و انعکاسی از حرکت آسمانی در نظم زمینی و بی زمانی جهان است که بیشتر در معماری جایگاه های مقدس استفاده شده است. به اعتقاد بورکهارت شکل گیری و استفاده از سبک اسلیمی راهی عقلانی از دید یک هنرمند یا صنعتگر مسلمان برای اشاره به زمینه توحید و وحدت الهی گوناگونی های بی کران جهان، و

انجام می‌شود، و صورتی از اثر هنری در نفس او ایجاد می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۱۹۰؛ حسینی، ۱۴۰۲، ص ۱۸۹).

از دید ملاصدرا هنرمند خلیفه الهی است و با ابزار صورت‌های هنری موجود در نفس خود، همانند حق تعالی می‌آفریند و بدین‌وسیله به او تشبه می‌جوید. هنرمند حقیقی، برای خلق آثار هنری متعالی، با حرکت جوهری نفس و اشتداد وجودی، از بند حس و ماده می‌رهد و از طریق خیال به عالم حقایق عقلانی دست می‌یابد و ماحصل را با وساطت دوباره خیال، صورت می‌بخشد، و با بازگشت به خلق، یافته‌های خودش را در قالب مصداق‌های هنر بازنمایی می‌کند. در هنر، از دید ملاصدرا نه تنها محتوا متعالی است، بلکه صورت نیز متعالی است. به این ترتیب صورت و محتوی یک حقیقت‌اند که اولی تمثلی از دومی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۲۵).

بنابراین آفرینش هنری در انسان، مرآتی برای آفرینش خداوند است. با نگرستن به هنر از منظر و مبنای معرفت‌شناختی، هنر مستقیماً با قوه خیال سروکار دارد. تفاوت کارکرد خیال در آفرینش اثر هنری با ادراک یک اثر هنری در این است که در آفرینش، قوه خیال ممکن است بدون هیچ سابقه‌ای یک اثر هنری را خلق کند. براساس دیدگاه ملاصدرا مبادی حدوث اشیاء از جمله آثار هنری تصورات آدمی است.

موارد فوق برخی اوصاف برجسته هنر اسلامی است که از منظر برخی سنت‌گرایان و حکمای مسلمان بیان شد. وجود این اوصاف، طی قرون گذشته عظمت و زیبایی خاصی را به هنر اسلامی بخشیده و موجب درخشندگی آن در تمدن اسلامی گردیده است. اما این امر، فقط یک جنبه واقعیت است و نباید به آن دل‌خوش بود، بلکه جنبه دیگر آن بررسی رشد و تحول تاریخی هنر اسلامی همراه با پیشرفت تمدن بشری، بیشتر در شکل غربی آن است.

برای خدا را حذف می‌کند (Burkhardt, 1987, p235). از نظر سنت‌گرایان، هنر اسلامی هنری انتزاعی، نمادین و رمزگونه و معنادار است. انتزاعی است چون مسلمانان نمی‌توانستند اساسی‌ترین اعتقاد خود یعنی توحید را به صورت تصویری و شمایل‌نگاری بیان کنند. به گفته بورکهارت: اسلام مبتنی بر وحدانیت خداوند است که با هیچ تصویری قابل نمایش نیست (Burchardt, 2001, p135; Nasr, 1999, p144). خلاصه اینکه امتناع از تصویرپردازی خدا در هنر اسلامی موجب توجه خاص به ساختن اشکال هندسی با روابط منسجم و زیبایی‌گردیده که شگفتی خاصی را به هنر اسلامی بخشیده است.

۲،۷ تقلید و آفرینش

ویژگی برجسته دیگر هنر اسلامی، تقلید و آفرینش-گری آن است؛ به این معنا که آن از یک سوم تقلید از حقایق متعالی و مقدس عالم الوهی و ازسوی دیگر آفرینش آن حقایق در قالب‌های جسمانی قابل رویت است. هنر متعالی از این جهت تقلید است که به تقلید آفرینش به خلق جهان‌هایی دست می‌زند که شناخت در آنها ابطال‌پذیر است و فرایند شناخت سیال و بی‌پایان. زیرا همیشه رمزهایی برای حیرت‌زدگی ما در گوشه و کنارش پنهان دارد. در هنر متعالی، هنرمند آفریده را تقلید نمی‌کند، بلکه بلندپروازانه و جاه‌طلبانه تقلید آفرینش می‌کند. هنر اسلامی به‌طور کاملاً گویا نشان می‌دهد که چگونه هنر باید تکرار طبیعت باشد، به‌شکل خلاقانه، اما بدون گرت‌برداری صرف از نتایج (Schoun, 2007, p38) در هنر اسلامی فردیت هنرمند ضرورتاً ناپدید می‌شود و بدون اینکه خط و مسیر خلاقانه آن خاموش شود، چنین هنری کمتر احساسی و بیشتر شهودی است (Burkhardt, 1987, p 227). از نگاه ملاصدرا، فیلسوف مسلمان ایرانی، آنچه در هنر به-عنوان نحوه آفرینش و خلق اثر هنری رخ می‌دهد، ظهوری از تجلی اسمای الهی در انسان است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۷، ص ۱۷۲). از دید او آفرینش اثر هنری نخست در نفس هنرمند به‌وسیله قوه خیال

۳ موارد ضعف و عقب‌ماندگی هنر اسلامی

اوصاف برجسته هنر اسلامی عمدتاً از منظر سنت-گرایان بیان گردید. این‌طور به نظر می‌رسد که اگرچه اجمالا اکثر این اوصاف برای هنر اسلامی قابل پذیرش است، اما کمیت و کیفیت آنها محل پرسش است. بنابراین در ادامه با دو رویکرد، نسبت دادن چنین اوصافی به هنر اسلامی مورد نقد قرار خواهد گرفت. رویکرد اول به نقد درونی امکان نسبت دادن چنین اوصافی به لحاظ کمی و کیفی توجه دارد. رویکرد دوم به کارآیی و توان‌مندی هنر اسلامی در مقایسه با هنر مدرن غربی متمرکز است؛ اگرچه اتخاذ رویکرد دوم به معنای تایید همه جانبه مولفه‌های هنر مدرن غربی نیست، بلکه توجه به کارآیی آن در تصویرسازی هنری و پاسخ‌دهی به نیازمندی هنری انسان معاصر است.

در نقد درونی هنر اسلامی می‌توان به سه مولفه توجه داشت: اول اینکه مبانی شکل‌گیری هنر اسلامی چقدر دارای منطق قابل پذیرش خاص خود هستند؟ دوم اینکه عناصر سازنده هنر اسلامی چقدر با همدیگر سازگاری دارند؟ و سوم اینکه اقبال به هنر اسلامی چه نتایج عملی در پی داشته است؟ با نظر به مولفه‌های مذکور، در ادامه برخی مبانی، اوصاف نسبت داده شده به هنر اسلامی مورد بررسی انتقادی قرار خواهد گرفت.

۳/۱ تقدس و تعالی هنر اسلامی

یکی از اوصاف اصلی هنر اسلامی از منظر سنت-گرایان تقدس و تعالی آن است. این صفت در مجموع قابل پذیرش است، اما کمیت و کیفیت تقدس و تعالی نسبت داده شده به هنر اسلامی، مورد پرسش است. به نظر می‌رسد مشکل سنت-گرایان آن است که در نسبت دادن تقدس و تعالی به هنر اسلامی افراط کرده و اغراق نموده‌اند که موجب غفلت آنها از اهمیت و ضرورت توجه به امر غیرمقدس در هنر اسلامی شده است. در واقع همان‌قدر که امر مقدس و متعالی برای هنر اسلامی

اهمیت دارد، امور غیرمقدس و دنیایی نیز اهمیت دارند. زیرا انسانی که متوجه امر مقدس است اکنون پای در دنیای مادی و غیرمقدس دارد و تنها از طریق توجه و بهره‌مندی از امکانات دنیای مادی است که می‌تواند متوجه امر مقدس و متعالی گردد. به عبارت دیگر، وظیفه هنر اسلامی صرف بیان اوصاف امر مقدس نیست، بلکه آن وظیفه دارد امور دنیوی تاثیرگذار در زندگی انسان را هم به زبان هنری بیان کند. درحالی‌که مطالعه تاریخ هنر اسلامی توجه آن را به واقعیت‌های زندگی مادی انسان زمینی نشان نمی‌دهد. این مشکل به تدریج موجب تقدس‌گرایی افراطی و غفلت از اهمیت حیات دنیوی انسان مسلمان در هنر اسلامی گردیده است. در مقابل ویژگی مثبت هنر مدرن غربی، توجه به امور غیرمقدس و دنیایی و به‌کارگیری هنر برای بیان هنری زوایای مختلف زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، و مادی مردم شده است.

۳/۲ انتزاعی بودن

اگرچه هنر اساساً به واسطه ارتباط با قوه تخیل دارای ویژگی انتزاعی است، اما در عین حال ریشه در جهان واقعیت دارد و تلاش دارد تا واقعیت‌ها را با به-کارگیری قوه تخیل و خلاقیت فکری با زبان هنری، مانند رمز و نماد و استعاره و کنایه و تمثیل، به‌طرز واضح‌تر و آشکارتری بیان کند. اشکال هنر اسلامی، در این زمینه جنبه انتزاعی زیاد آن است که البته به تلاش آن برای ارتباط با امر مقدس و متعالی نیز مربوط است. به بیان دیگر، مشکل هنر اسلامی عدم توجه به امور واقعی، اعم از امور اخلاقی، سیاسی، اجتماعی، مادی و نظایر آن، بلکه صرفاً غرق شدن در امور معنوی و مابعدالطبیعی است که عمدتاً غیرمادی و انتزاعی هستند. این ویژگی موجب جدایی هنر اسلامی از متن زندگی اجتماعی مردم شده است که به تدریج منجر به تبدیل هنر اسلامی به هنر فاخر طبقات خاص و هنر عرفانی و تشریفاتی گردیده است. در حالی‌که عنصر مثبت هنر مدرن غربی، حضور در متن زندگی اجتماعی و مواجهه واقع-بینانه با مشکلات عینی آنهاست نه سروکار داشتن

مقدس و متعالی و انتزاعی بودن آن و جنبه پررنگ عرفانی آن، چنین هنری در تصویر هنری مسائل و مشکلات جامعه نقشی ندارد و قادر به گره‌گشایی از مشکلات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، دینی و غیره مردم نیست. در واقع هنر اسلامی طی قرون گذشته بیشتر هنر طبقات اشراف و شاهان بوده و در متن زندگی مردم حضور تاثیرگذاری نداشته است. به همین دلیل نمی‌توان هنر اسلامی را هنر مردمی دانست، بلکه آن هنر فاخر و تشریفاتی طبقات خاصی از جامعه بوده است. در حالیکه تحولات گفتمان بشری به‌ویژه در دنیای غرب، هنر را از انحصار طبقات اشراف خارج کرده و برای شناسایی، برجسته‌سازی و بیان زیبای مسائل و دغدغه‌های مردم به‌کار گرفته است. به همین دلیل در غرب می‌توان از مقوله هنر مردمی سخن گفت. خاصیت هنر مردمی و کاربردی غربی است که موجب ظهور هنرهایی چون سینما، تئاتر، مجسمه‌سازی، نقاشی، رمان و نظایر آن شده است که در حکایتگری دغدغه‌های انسان امروز نقش به‌سزایی دارند، در حالیکه هنر اسلامی کنونی قادر به ایجاد فنون و گرایش‌های جدید هنری مانند سینما یا تئاتر نیست.

۳،۴ عقب ماندگی از تحولات دنیای

جدید

تحولات دنیای جدید نشان می‌دهد که پیشرفت تمدن غربی یا عقب‌ماندگی تمدن اسلامی تقریباً در همه ابعاد تمدنی آنهاست که شامل مقوله هنر نیز است. درخصوص هنر اسلامی، تعلق خاطر افراطی به سنت هنری گذشته و بی‌توجهی به تحولات جهانی، موجب شده است تا هنر اسلامی کنونی، عمدتاً بعنوان میراث هنری گذشته مسلمانان معرفی گردد، تا اینکه نشان دهنده یک مکتب هنری جدید و پویا باشد. در واقع توقف در معیارهای سنت‌گرایی گذشته، هنر اسلامی را از توجه دقیق به افق‌های پیش‌رو محروم کرده است. در حالیکه تغییر گفتمان بشری از سنت به مدرنیته، علیرغم برخی کاستی‌های آن، پیام‌آور امیدها و امتیازات متعددی برای بشر

با امور انتزاعی، که کاربرد مهمی در زندگی مردم ندارند. برای نمونه، در دوره روشنگری غرب و پس از آن شاهد چرخشی اساسی در رویکرد اندیشمندان این دوره نسبت به مقوله هنر و زیبایی‌شناسی هستیم. در عصر روشنگری که عمدتاً یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ اندیشه بشری است، فیلسوفان به بررسی مسائلی مانند زیبایی، هنر، تأثیرات هنر در جامعه و ارتباط هنر با فرهنگ و ارزش‌های جامعه پرداختند. آنها بر این باور بودند که هنر باید به‌عنوان یک وسیله تأثیرگذار بر جامعه، به توسعه فرهنگی و تمدنی کمک کند. لذا از نظر آنان میان هنر و فرهنگ تأثیر متقابلی وجود داشت. در میان فیلسوفان دوره روشنگری، اولین کسی که زیبایی‌شناسی را به‌منزله یک دانش فلسفی بنیان نهاد بومگارتن بود. سپس این ایمانوئل کانت بود که با این تفکیکی که ایجاد کرد به موضوع ارزش‌گذاری هنر پرداخت. او باور داشت که هنر نه تنها باید زیبایی را به مخاطب منتقل کند، بلکه باید نشان دهد که زیبایی چگونه مرتبط با ارزش‌های جامعه است. او در پی یافتن یک تعریف دقیق از زیبایی و همچنین بررسی تأثیر هنر بر روح و عواطف انسانی، جامعه، فرهنگ و تمدن‌ها بود. هگل نیز به‌عنوان یکی از مشهورترین فیلسوفان ایده‌آلیست آلمانی، به شکل خاصی به موضوع هنر پرداخت. او باور داشت که هنر، با عرضه یک تصویر کامل و نسبی از جهان، به انسان‌ها کمک می‌کند تا بتوانند جایگاه خود در دنیا را بهتر فهمیده و بازترسیم کنند. در مجموع، فیلسوفان ایده‌آلیست آلمانی به‌دنبال توسعه ارتباط بین هنر، فرهنگ و ارزش‌های جامعه بودند (Levinson, 2003; Carroll, 2019).

۳،۳ غیرکاربردی بودن و عدم کارایی

برای توضیح ماهیت غیرکاربردی بودن و عدم کارایی هنر اسلامی، بایستی ابتدا هنرها را به هنرهای کاربردی و غیرکاربردی تقسیم کرد. منظور از کاربردی بودن ارتباط عمیق هنر با مسائل و مشکلات گوناگون مردم و توفیق آن در بیان آنها با زبان هنری است. با این ملاحظه، به علت مشغله هنر اسلامی با امور

برخی از این نقدها نسبت به تفسیر یکسونگرانه سنت‌گرایان از اسلام و ارتباط آن با هنر، بدون لحاظ دیگر ابعاد اسلام و ذهنیات ملل مسلمان اشاره شده است. همچنین افراط در انتساب گرایش عرفانی به هنر اسلامی، توجه بیش از حد به خوشنویسی اسلامی، افراط در رمزی و نمادین بودن زبان هنر، اسلامی دانستن همه هنرهای تولید شده در سرزمین‌های اسلامی مورد نقد قرار گرفته است (Leaman, 2013, p 27). در خصوص رمزی بودن هنر اسلامی، که مورد تاکید فراوان سنت‌گرایان است، منتقدان معتقدند تفسیر رمزی آثار هنری دارای چهارچوب‌های مشخص و تعریف شده نیست، بلکه بیشتر امری ذوقی، شهودی و سلیقه‌ای است که مشکلات خاص خود را به دنبال دارد (اولدمیدو، ۱۳۸۹، ص ۲۰۵). این مشکل زمانی پیچیده‌تر می‌شود که توجه کنیم عمده سنت‌گرایان معتقدند شهود عقلی مربوط به تفسیر رمزی آثار هنری، استدلال-بردار نبوده و با معیارهای عقل عرفی قابل فهم و شناسایی نیست. خلاصه اینکه اگرچه، فهم سنت-گرایان از هنر اسلامی، دارای ارزش‌های نهفته خاص خود بوده است، اما برخی ابهامات و تناقضات چنین دیدگاهی و به‌ویژه طرد هرگونه نگرش جدید هنری خارج از چهارچوب سنت‌گرایی، موجب ناتوانی آن از پاسخ‌دهی به نیازهای هنری مردم ملل مسمان شده است.

۳٫۶ ناتوانی در پاسخ دهی به پرسش های کنونی

پویایی و توانمندی یک مکتب فلسفی، کلامی، هنری یا عرفانی وابسته به آن است که آن مکتب تاچه حدی در پاسخ‌دهی به پرسش‌ها و دغدغه‌های فلسفی، کلامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری مردم زمان خود توفیق دارد. در این زمینه مزیت تمدن و هنر مدرن غربی درگیری عمیق آن با پرسش‌های انسان کنونی است. در مقابل مشکل تمدن اسلامی در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، هنری، فلسفی و دینی آن است که با دغدغه‌ها و پرسش‌ها و نیازهای انسان مسلمان

جدید است که تمدن اسلامی در اکثر اشکال آن، از جمله هنر اسلامی، چندان از آن بهره‌مند نبوده است. یکی از این تحولات مهم توجه هنر به فرهنگ، سیاست، اجتماع، اقتصاد و نظام فکری بشر معاصر است که به‌طور خاص در هنر سینما درخشندگی شگفت‌آوری را ایجاد کرده است. امروزه نقش سینما به‌عنوان هنر دنیای جدید، در ترسیم هنری دغدغه‌ها، مسائل و مشکلات فرهنگی، سیاسی، دینی، و اجتماعی انسان امروز تحسین‌برانگیز است در حالیکه هنر اسلامی چنین قابلیت‌هایی ندارد. همچنین توانایی هنر مدرن غربی در به‌کارگیری ابزارهای فناورانه جدید برای بیان مقاصد خود خیلی مهم است، در حالیکه از چنین توانمندی در هنر اسلامی خبری نیست. این موارد نشان می‌دهند که ارزش یک مکتب هنری به اهداف مقدس آن محدود نمی‌شود، بلکه به میزان ارتباط با زندگی اجتماعی انسانها و توان بازنمایی هنری آنها مربوط است. البته در سال‌های اخیر تلاش‌های خوبی در جامعه ایرانی برای تولید و معرفی هنر ایرانی-اسلامی به‌ویژه در حوزه سینما انجام شده است. در این زمینه برخی سینماگران برجسته ایرانی موفق شدند با بهره‌گیری از محتوای ایرانی - اسلامی و با نظر به تحولات دنیای جدید حقایق معنوی و دینی را در قالب زبان هنری سینما به تصویر بکشند که قطعاً چنین تلاش‌هایی می‌تواند نویدبخش رویکرد کاربردی در هنر اسلامی، بویژه در زمینه هنر سینما باشد.

۳٫۵ برخی ابهامات و تناقضات درونی

به نظر می‌رسد مولفه‌های سازنده هنر اسلامی دارای برخی ابهامات و تناقضات درونی است. این مشکل در تلقی سنت‌گرایان از هنر اسلامی نمود بیشتری دارد. مواردی چون تعریف آنها از امر مقدس، سنت و اوصاف آن، حکمت خالده، سنت‌گرایی، حقایق مابعدالطبیعی، توجه خاص به برخی هنرهای اسلامی مانند معماری، و عدم توجه کافی به همه هنرها، تلاش برای توصیف هندسی انواع هنرهای اسلامی و پیوند هنر اسلامی با مقولات عرفان اسلامی، مورد نقدهای مهمی قرار گرفته است. در

علت عدم پیوند با مسائل عینی جهانی به‌طور عام و مشکلات کنونی مسلمانان به‌طور خاص کارآیی خود را از دست داده است و تنها به‌عنوان یک میراث هنری فاخر مربوط به گذشته حفظ شده است.

۴ نتیجه‌گیری

میراث ارزش‌مند گذشته هنر اسلامی شایسته حفظ و نگهداری است. نبایستی از ارزش این میراث غنی هنر اسلامی غفلت کرد و همچنین نباید تنها به آن اکتفا نمود. هنر اسلامی حتی اگر در سنت گذشته واجد ارزش‌هایی بوده و کارآیی داشته، اما در زمانه کنونی مسلمانان کارآیی خود را از دست داده است و صرفاً به هنری تزئینی و تشریفاتی تبدیل شده است. در پیش روی ما، از یک طرف میراث ارزشمند سنت هنری اسلامی گذشته قرار دارد و از طرف دیگر هنر مدرن غربی که دارای مزایا و معایب خاص خویش است. مهم‌ترین مزیت هنر مدرن غربی توجه به پرسش‌ها، نیازها، دغدغه‌ها و مشکلات انسان کنونی و تلاش برای گره‌شگایی از بحران معنوی انسان مدرن است. این هنر همچنین توجه به ابعاد پیچیده فرهنگ، سیاست، اجتماع و دین مردم را وجه همت خود قرار داده است، اگرچه غفلت از امور مقدس از مشکلات هنر مدرن غربی است. اجتماعی بودن و اتخاذ رویکرد انتقادی به زندگی انسان امروز به هنر مدرن غربی، بویژه در هنر سینما، این امکان را داده است تا باورهای عمومی مردم و بویژه خرافات آنها و نظام‌های سیاسی استبدادی و ظلم‌های مختلف وارده بر بشر معاصر و بحران اخلاقی و معنوی او را به بهترین نحو تصویرسازی و روایت‌گری کند. درحالی‌که چنین توانمندی از عهده هنر اسلامی ساخته نیست. پس بزرگترین بحران هنر اسلامی، بحران توقف در سنت گذشته، عدم توجه به پرسش‌ها و دغدغه‌های مردم مسلمان کنونی و عدم کارآیی در تصویرسازی هنری ابعاد مختلف زندگی آنهاست.

راه کار برون رفت از بحران هنر اسلامی چیست؟ به نظر نگارنده، راه‌کار عقلانی در توجه به واقعیت-

کنونی درگیری ملموس ندارد. در واقع، از ویژگی جدید گفتمان جهانی، تولید پرسش و نیازهای مشترک برای مردم جهان است، زیرا مرزهای جغرافیایی و زمانی تاحد زیادی معنای خود را از دست داده‌اند. پس امروزه دغدغه‌ها، نگرانی‌ها، مشکلات و نیازهای انسان غربی مدرن تاحد زیادی همان دغدغه‌ها و مشکلات انسان مسلمان معاصر است. اما مشکل آن است که مجموعه تمدنی غرب، در اشکال مختلف خود چون سیاست، هنر، اقتصاد، فرهنگ، فلسفه و دین تلاش قابل ستایشی برای پاسخ‌گویی به دغدغه‌های انسان معاصر دارد که هنر سینما و هنرهای دیجیتال و تجسمی نمود ارزنده‌ای در این زمینه دارند. برای مثال نقش هنر سینما در نشان دادن ابعاد پیچیده بحران معنوی و اخلاقی انسان معاصر، بسیار ارزشمند و کارآمد است. شاید بتوان ادعا کرد امروزه سینما بهترین و کارآمدترین هنر برای بیان دغدغه‌ها، نیازها، آرزوها، محرومیت‌ها، شکست‌ها، مشکلات و ماهیت تنهایی انسان معاصر است. بنابراین مهم‌ترین ارزش هنر مدرن غربی درگیری عینی و عمیقی آن با مسائل زندگی کنونی انسان معاصر است. در مقابل، چون هنر اسلامی، هنری فاخر و تزئینی و مربوط به طبقه خاصی از جامعه است، بطور کلی از شناسایی دغدغه‌ها، مشکلات، نیازها و آرزوهای انسان مسلمان معاصر ناتوان است و لذا در پاسخ‌گویی به بحران اخلاقی، معنوی و دینی مردم ملل مسلمان نیز کارآیی ندارد. به همین دلیل، علاوه بر زمینه‌های دیگر تمدنی، چون سیاست، فرهنگ، اخلاق، ادبیات و نظایر آن، در زمینه هنر که انعکاس دهنده واقعیات درونی و بیرونی مردم جامعه است، مردم ملل مسلمان عمدتاً به راه کارهای هنر غربی پناه می‌برند. از این‌رو جامعه مسلمانان شاهد حضور سینما، تئاتر، رسانه‌های دیجیتال و دیگر هنرهای غربی است، زیرا هنر اسلامی برای تامین نیازهای هنری مردم ملل مسلمان چیز قابل استفاده‌ای ندارد. چه این پدیده به‌عنوان تهاجم فرهنگی یا هنری غرب به جهان اسلام نامیده شود یا نه، این بدیهی است که مجموعه تمدنی اسلامی، به‌ویژه هنر اسلامی، به

شوند. برای نمونه ضرورتی ندارد بیش از حد بر محوریت امر مقدس، تعالی، سنت، و نظایر آن تاکید کنیم، بلکه لازم هست توجه کنیم علاوه بر امور مقدس، امور دنیوی نیز موضوع هنر اسلامی هستند که لازم است مورد بررسی قرار گیرند. دوم، اینکه شایسته است نسبت به کلیت هنر مدرن غربی رویکردی واقع‌بینانه و انتقادی داشته باشیم، یعنی نه کاملاً آن را بپذیریم و نه کاملاً رد کنیم، بلکه با اخذ پرسش‌ها و مسائل کنونی انسان معاصر، که هنر مدرن غربی توجه بهتر و دقیق‌تری به آنها دارد، و با جداسازی وجوه مثبت و منفی هنر مدرن غربی، با ترکیب وجوه مثبت و کارآیی آن با ارزش‌های نهفته میراث هنری اسلامی، ضمن تدارک پاسخ‌های جدید به نیازهای انسان معاصر، بر پویایی و کارآمدی آن بیافزاییم.

های زمانه است که توسط گفتمان مسلط غربی طرح شده است. این واقعیت‌ها همان پرسش‌ها، دغدغه‌ها، مشکلات و مسائلی است که انسان معاصر درگیر آنهاست و هنر مدرن غربی تلاش دارد پاسخ‌های درخوری برای آنها تدارک ببیند. اما راه‌کار خاص هنر اسلامی، بازاندیشی در رویکرد سنتی گذشته و اخذ پرسش‌ها از گفتمان معاصر غربی و تدارک پاسخ‌ها با ترکیب میراث سنتی گذشته با داده‌های گفتمان جدید است. به عبارت دیگر، ما نیازمند بازاندیشی و تولید هنر اسلامی مدرن هستیم که برای تحقق آن نیازمند چند اقدام اساسی می‌باشیم: اول اینکه، بایستی نسبت به سنت هنری گذشته رویکرد انتقادی اتخاذ کنیم و مولفه‌هایی از سنت هنری گذشته که امروزه کارآیی ندارند یا مانع رویکردهای جدید هنری می‌شوند، کنار گذاشته

منابع

- اولدمیدو، کونت (۱۳۸۹)، سنت‌گرایی؛ دین در پرتو حکمت خالده، ترجمه رضا کرنگ بهشتی، تهران، انتشارات حکمت.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۷۶)، ارزش‌های جاودان هنر اسلامی، ترجمه سید حسین نصر، چاپ‌شده در: مبانی هنر معنوی، به‌کوشش علی تاج‌دینی، تهران، انتشارات حوزه هنری.
- حسینی، شهاب‌الدین (۱۴۰۲)، نگاه صدرالمتالهین به مساله هنر، پژوهش‌های مابعدالطبیعی، ش ۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۱۷۱-۱۹۱.
- رهنورد، زهرا (۱۳۷۸)، حکمت هنر اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- شووان، فریتهوف (۱۳۸۲)، مبانی زیبایی‌شناسی، ترجمه محمدرضا ریخته‌گران، تهران، انتشارات ساقی.
- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۹۸۱)، الاسفارالاربعه، چاپ سوم، بیروت، دار احیاء التراث.
- محمدرضا ریخته‌گران (۱۳۷۰)، روح هنر دینی، فصلنامه هنر، شماره ۲۰.
- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۳۶۸) الاسفار الاربعه، قم، مکتبه المصطفوی .
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد (۱۳۸۱)، هنر اسلامی؛ در مفاهیم معاصر و افق‌های نوین، فصلنامه هنرهای زیبا، شماره ۱۲.
- نصر، سید حسین (۱۳۷۸)، فرهنگ قدسی در فرهن گایران، هنرهای تجسمی، ش ۱۰.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۰) هنر دینی، هنر سنتی، هنر مقدس؛ تفکراتی و تعاریفی " از مجموعه: راز و رمز هنر دینی ، گردآوری مهدی فیر وزان، چاپ دوم ، تهران ، انتشارات سروش.

- Burckhardt, Titus (1976), *Art of Islam, Language and Meaning*, English Trans by Peter Hobson, World of Islam Festival Publishing Company Ltd.
- Burckhardt, Titus (1987), *Mirror of the Intellect*, Quinta Essentia.
- Burckhardt, Titus (2001), *Sacred Art in East and West; Its Principles and Methods*, Trans by Lord Northbourne, United States, World Wisdom.
- Carroll, Noel (2019), *Philosophy of Art: A Contemporary Introduction*, Routledge.
- Leaman, Oliver (2013), *Islamic Aesthetics*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Levinson, Jerrold (Edited) (2003), *The Oxford Handbook of Aesthetics*, Oxford University Press.
- Nasr, Seyyed Hossein (1987), *Islamic Art and Spirituality*, State University of New York, Albany.
- Nasr, Seyyed Hossein (1999), *The Spiritual Significance of Islamic Art*, Sophia, No. 2, pp. 141-153.
- Schuon, Frithjof (1993), *the Transcendental Unity of Religions*, Quest Books.
- Schuon, Frithjof (2007), *Art from Sacred to Profane; East and West*, Edited by Catherine Schuon, Bloomington (Indiana), World Wisdom Books.